

Олашин М. М.

к. ю. н., Львівська комерційна академія,
доцент кафедри кримінального права та процесу.

ДО ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЗА КПК УКРАЇНИ

Ключові слова: кримінальне судочинство, запобіжні заходи, підстави застосування запобіжних заходів, підозрюваний, обвинувачений.

Keywords: criminal justice, precautions, grounds for the application of preventive measures, the suspect, the accused.

Одним з основних завдань кримінальної процесуальної науки, нормотворчості та юридичної практики на сучасному етапі є належне забезпечення правового захисту особи – учасника кримінального провадження, посилення гарантій прав і свобод кожного громадянина, який залучається до кримінальної процесуальної діяльності. Важливого значення у цьому зв'язку набуває законне і обґрунтоване застосування заходів забезпечення кримінального провадження. З одного боку, застосування таких заходів забезпечення кримінального провадження сприяє розкриттю кримінального правопорушення, забезпечує невідворотність відповідальності осіб, які його вчинили, а з іншого – пов'язане із обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина [5, 112]. Саме остання обставина викликає потребу у створенні надійних гарантій законного і обґрунтованого застосування запобіжних заходів, що у значній мірі залежить від чіткого законодавчого закріплення підстав, умов і порядку їх застосування.

Разом з тим, визначення у законі підстав, умов і порядку застосування запобіжних заходів не в усіх випадках є достатньо повним і не завжди відповідає засадам кримінального процесу України та потребам практики.

Місце, значення запобіжних заходів у кримінальному судочинстві, негативні наслідки їх незаконного і необґрунтованого застосування на практиці зумовили те, що протягом усієї історії кримінальної процесуальної науки до цієї проблеми звертались багато вчених-правознавців. У теорії кримінального процесу існують різні думки щодо тлумачень цілого ряду положень інституту запобіжних заходів, і насамперед тих, які стосуються підстав їх застосування. Останні визначаються з різних, а подекуди і протилежних позицій. Це частково пояснює той факт, що підстави застосування запобіжних заходів по-різному сприймаються і реалізуються практичними працівниками, що тягне за собою зниження ефективності їх застосування та порушення прав особи.

Мета. Метою написання статті є дослідження особливостей визначення умов, підстав та порядку застосування запобіжних заходів, аналіз законодавства що регулює порядок застосування запобіжних заходів.

Дослідженням інституту запобіжних заходів у кримінальному провадженні присвячені праці таких вчених-юристів, як Л. Б. Алексєєва, В. П. Бож'єва, Б. О. Галкіна, Ю. М. Грошевого, В. Г. Даєва, А. Я. Дубинського, Л. Б. Зуся, В. І. Камінської, Л. М. Карнеєвої, Л. Д. Кокорева, Е. Ф. Куцової, П. А. Лупинської, В. З. Лукашевича, В. І. Мариніва, М. М. Михеєнка, М. Я. Никоненка, І. Л. Петрухіна, В. О. Попелюшка, В. В. Рожнової, М. С. Строговича та інших.

Глава 18 чинного Кримінального процесуального кодексу України, присвячена системі заходів забезпечення кримінального провадження у якій, зокрема, зазначено вичерпний перелік видів запобіжних заходів, узагальнено мету і підстави їх застосування до підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, щоб запобігти їх спробам ухилитись від досудового розслідування або суду; перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати злочинну діяльність, а також перешкодити виконанню процесуальних рішень.

В теорії кримінального процесу загальноприйнятою є думка, що запобіжні заходи – це різновид заходів процесуального примусу [6, 36]. З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році було чітко визначено перелік заходів забезпечення кримінального провадження, які можуть застосовуватись

до підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, що застосовуються на підставі ухвали слідчого судді чи суду. Враховуючи те, що заходи забезпечення кримінального провадження обмежують права та свободи громадян (в тому числі і конституційні – недоторканість житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, банківських вкладів, свободу пересування тощо), закон піддає процедуру їх застосування детальній регламентації.

В теорії кримінального процесу термін “заходи забезпечення кримінального провадження” практично не використовується, частіше можна зустріти визначення “заходи кримінально-процесуального примусу”. Однак, аналіз законодавчо визначеного переліку цих заходів та мета їх застосування дозволяє стверджувати, що поняття “заходи забезпечення кримінального провадження” та “заходи кримінально-процесуального примусу” є тотожними. Адже ці заходи дають можливість виявляти, збирати та зберігати докази, попереджати можливу протиправну поведінку чи виключати можливість підозрюваного, обвинуваченого ухилитися від слідства та суду. Серед заходів забезпечення кримінального провадження важливе місце займають запобіжні заходи.

Запобіжні заходи – важлива частина заходів забезпечення кримінального провадження. Вони носять превентивний і забезпечуючий характер і спрямовані на попередження можливої протидії зі сторони підозрюваного, обвинуваченого провадженню у кримінальній справі, є ефективним засобом корекції неправомірної поведінки зазначених учасників кримінального судочинства [4, 324]. Обмежуючи конституційні права підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочину, запобіжні заходи виконують позитивну роль, реалізуючи у кримінальному провадженні матеріально-правовий принцип крайньої необхідності: завдання меншої шкоди для попередження шкоди більшої, щоб підозрюваний, обвинувачений не вчинили іншого суспільно-небезпечного діяння, чи не уникнули справедливого покарання.

Як справедливо зазначає А. І. Михайлов, за допомогою запобіжних заходів забезпечується особиста участь обвинуваченого у кримінальному судочинстві, його неухилення від кримінального переслідування, застосування до нього заходів кримінального покарання і стягнення з нього завданої злочином матеріальної шкоди [7, 17].

На стадії досудового провадження запобіжні заходи застосовуються виключно до підозрюваного і обвинуваченого, а у судовому провадженні – до підсудного і засудженого. Вони є специфічними превентивно-примусовими засобами, які спрямовані проти небезпечних дій зазначених осіб, які можуть бути вчинені ними під час розслідування злочину і здійснення кримінального провадження в суді, і як засоби усунення чи відновлення порушеного процесуально-правового стану не виступають. Вони застосовуються для створення належних умов функціонування кримінального судочинства, але їх застосування є допустимим лише у випадках, межах і в порядку, передбаченими кримінальним процесуальним законом України.

Ч. 1 ст. 176 КПК України дає вичерпний перелік запобіжних заходів. Зокрема, до них належать:

- 1) особисте зобов'язання;
- 2) особиста порука;
- 3) застава;
- 4) домашній арешт;
- 5) тримання під вартою [2].

Вказаний перелік запобіжних заходів у кожному конкретному випадку дозволяє індивідуалізувати його застосування, враховуючи при цьому як інтереси правосуддя, так і недопущення невинуватих обмежень прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого. При цьому, Кримінальний процесуальний кодекс в окремих нормах конкретизує умови застосування певних запобіжних заходів. Так, відповідно до ч. 7 ст. 194 КПК України, до підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину, за який передбачено основне покарання у виді штрафу понад 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано запобіжний захід лише у вигляді застави або тримання під вартою.

Метою обрання запобіжного заходу є забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, зокрема, для забезпечення виконання покладених на нього процесуальних обов'язків, передбачених ч. 7 ст. 42 та іншими нормами КПК України, а також щоб запобігти спробам переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи предметів, які мають істотне значення для

встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, в якому підозрюється, обвинувачується.

Застосування запобіжного заходу з будь-якою іншою метою, наприклад, з метою покарання особи за кримінальне правопорушення, з метою отримання показань стосовно її причетності до кримінального правопорушення, викриття інших осіб, причетних до злочину тощо неприпустиме. Його застосування в жодному разі не повинно залежати від того, визнає підозрюваний, обвинувачений свою вину у вчиненні кримінального правопорушення чи не визнає [4, 328].

Потреба у застосуванні запобіжних заходів під час кримінального провадження встановлюється лише з урахуванням усіх обставин, які склалися під час розслідування, з одночасним виділенням підстав для застосування зазначених заходів. Співставлення підстав застосування запобіжних заходів з усіма обставинами справи дозволить зробити висновок про необхідність застосування такого заходу у кожному конкретному випадку. Отже, можна погодитися з думкою про те, що немає необхідності у застосуванні запобіжних заходів, якщо той самий результат може бути досягнутий за допомогою інших, не примусових засобів [8, 57].

Частково поділяємо позицію окремих учених на кримінальний процесуальний закон, який розділяє підстави застосування запобіжних заходів і наявність ознак кримінального правопорушення. Так, наприклад, у ст. 196 КПК України зазначено, що в ухвалі про застосування запобіжного заходу зазначаються поряд з іншими даними відомості про кримінальне правопорушення (його суть і правову кваліфікацію із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність), у якому підозрюється чи обвинувачується особа, обставини, які свідчать про існування ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, запобіжний захід і підстави його обрання.

Дослідивши більше ніж 50 кримінальних справ, ми прийшли до висновку, що необхідність застосування запобіжного заходу три-

мання під вартою, у 35 з них було зроблено на підставі сукупності даних про відсутність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця праці, про відсутність постійного місця проживання, наявність судимостей. При цьому враховувалися негативні характеристики з місця проживання і місця роботи. У таких випадках ці дані співпадають за своїм значенням з даними, передбаченими ст. 178 КПК України, тобто виступають як підстави застосування запобіжного заходу.

Той факт, що обставини, зазначені у ст. 178 КПК України, у певних випадках можуть бути підставами застосування запобіжного заходу, викликаний різним проявом впливу цих обставин на обрання запобіжного заходу. Одним з проявів такого впливу і слід вважати їх визнання як підстав застосування запобіжних заходів, враховуючи при цьому, що в такому випадку їх значення вже перебуває за межами ст. 178 КПК України.

Також, варто зазначити, що обставини, перераховані у ст. 178 КПК України, сприяють найбільш доцільному вибору виду запобіжного заходу. За умови врахування тяжкості кримінального правопорушення, особи підозрюваного, обвинуваченого, пом'якшуючих або обтяжуючих обставин можливо застосування більш суворого або менш суворого запобіжного заходу, який буде співрозмірним тяжкості вчиненого особою кримінального правопорушення. Зазначені обставини можуть сприяти усуненню необхідності застосування запобіжних заходів, навіть у випадку наявності фактичних даних, які свідчать про можливе ухилення від слідства та суду. Наприклад, інвалідність підозрюваного, обвинуваченого, перебування на їх утриманні малолітніх дітей чи непрацюючих батьків, тяжкий стан здоров'я та ін. Ці й інші дані не рідко наводяться слідчими для обґрунтування рішення про обрання запобіжного заходу, не пов'язаного з ізоляцією особи (особисте зобов'язання, особиста порука, застава).

Важливе значення для забезпечення справедливості застосування запобіжного заходу має врахування різноманітних даних про кримінальне правопорушення, особу підозрюваного, обвинуваченого, оскільки вони дозволяють уникнути формального обрання запобіжного заходу. Необхідність застосування запобіжного заходу наявна

лише тоді, коли поряд з передбаченими ст. 177 КПК України даними встановлена також відсутність будь-яких обставин, які можуть виключити доцільність застосування запобіжного заходу [3, 380]. Такими обставинами і є, у першу чергу обставини, перераховані у ст. 178 КПК України. Перелік цих обставин може бути продовжений, наприклад, обставинами, які пом'якшують покарання, тяжкою хворобою або смертю єдиного працюючого члена родини, якщо підозрюваним або обвинуваченим є вагітна жінка, одинока матір або батько тощо.

Обставини, перераховані у ст. 178 КПК України, можуть і не впливати на обрання запобіжного заходу. Цей факт має важливе значення, оскільки нерідко обґрунтування обрання запобіжного заходу обмежується загальними визначеннями, які не несуть у собі будь-якого конкретного змісту. Наприклад, “з урахуванням особи обвинуваченого”, “беручи до уваги тяжкість вчиненого злочину” і т. д. При такому обґрунтуванні не зрозуміло, які якості особи вплинули на обрання запобіжного заходу, у чому саме виражена тяжкість злочину. Для практичних працівників іноді такі обставини, як тяжкість вчиненого злочину, судимість, відсутність постійного місця проживання набувають значення підстав застосування запобіжного заходу, незалежно від того, який вплив ці обставини можуть здійснити на майбутню поведінку підозрюваного, обвинуваченого. Однак при вирішенні питання про застосування відповідного запобіжного заходу слідчий суддя, в першу чергу, повинен оцінити вагомість наявних доказів про вчинення особою кримінального правопорушення, як основної обставини, тому, окрім загальної характеристики особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, особа, яка звернулася з клопотанням про застосування запобіжного заходу, подає наявні матеріали справи, які підтверджують “розумну підозру” (Європейський Суд з прав людини застосовує даний термін для визначення ступеню переконаності судді при застосуванні запобіжних заходів) у вчиненні кримінального правопорушення.

Однією з помилок, яка зустрічається під час застосування запобіжного заходу, є те, що слідчий, надає великого значення окремим даним (позитивні характеристики підозрюваного, обвинува-

ченого, наявність постійної роботи, постійного місця проживання) і обирає підозрюваному, обвинуваченому запобіжний захід, не пов'язаний з ізоляцією. Це призводить до вчинення нових злочинів, до ухилення підозрюваного, обвинуваченого від слідства тощо [8, 14]. Так, наприклад, застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту до ректора Національного університету Державної податкової служби України П. Мельника сприяло ситуації, у якій він зумів звільнитись від електронного браслета та покинути країну.

Проаналізувавши норми чинного КПК України щодо застосування запобіжних заходів, ми сформулювали такі загальні правила застосування запобіжних заходів:

- 1) запобіжний захід може бути застосовано під час досудового розслідування тільки на підставі ухвали слідчого судді чи суду за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором з вичерпного переліку, передбаченого ст. 176 КПК України;
- 2) при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу, крім підстав, зазначених у ст. 177 КПК, враховують також інші обставини, зокрема, вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення, тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюють або обвинувачують особу; її вік, стан здоров'я; сімейний і матеріальний стан; вид діяльності; місце проживання та інші обставини, що її характеризують (ст. 178 КПК України);
- 3) запобіжний захід не може бути суворішим, ніж покарання за статтею, за якою особу обвинувачують (наприклад, тримання під вартою застосовують до раніше не судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад п'ять років – ч. 2 п. 4 ст. 183 КПК України) та співрозмірним до виду покарання за злочин, в якому особа підозрюється чи обвинувачується на підставі зібраних достовірних доказів, наявних на час розгляду клопотання про застосування відповідного запобіжного заходу;
- 4) запобіжний захід застосовується тільки щодо належного суб'єкта злочину, за підозрою чи обвинуваченням у вчиненні кримінального правопорушення (наприклад, запобіжні заходи не застосо-

вуються щодо неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, або запобіжний захід у виді тримання під вартою не може бути застосовано до особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину невеликої тяжкості вперше);

- 5) щодо однієї особи може бути застосовано тільки один запобіжний захід з переліку, визначеного ст. 17 КПК України. Однак це не заперечує можливості одночасного застосування іншого заходу забезпечення кримінального провадження (наприклад, обвинуваченого, щодо якого обрано особисте зобов'язання, можна усунути від посади, яку він обіймає);
- 6) клопотання про продовження строку тримання під вартою має право подати прокурор, слідчий за погодженням з прокурором не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою до відповідного суду, який ухвалював рішення про застосування запобіжного заходу;
- 7) запобіжний захід скасовують або замінюють, якщо вже немає потреби в раніше обраному запобіжному заході, наприклад, якщо кримінальне провадження щодо особи закрито, або обвинувальний вирок набув законної сили.

Особливістю правового закріплення підстав застосування запобіжних заходів є те, що у нормах права відображені не самі фактичні обставини, а лише загальні критерії встановлення і оцінки фактів. Саме мета застосування запобіжного заходу як майбутній результат містить посилання на ознаки фактичних даних, на підставі яких може здійснюватись застосування такого заходу. Законодавче визначення цілей застосування запобіжних заходів містить у собі причинний зв'язок між фактичними даними, які обґрунтовують застосування цих заходів, і необхідним результатом їх застосування. У кожному конкретному випадку слідчий суддя, суд, приймаючи рішення про застосування запобіжного заходу, використовуючи встановлені в законі критерії необхідності його застосування, спроможний проаналізувати юридичне значення фактичних даних, на підставі яких він повинен діяти. Та, в першу чергу, слідчий повинен довести обґрунтовану підозру, навести достатні фактичні дані, які будуть підтверджувати причетність підозрюваного, обвинуваченого до кримінального правопорушення, оскільки, керуючись презумпцією невинуватості,

саме на слідчого та прокурора покладається функція обвинувачення, зокрема і при застосуванні запобіжних заходів.

Висновок. Отже, запобіжні заходи відіграють надзвичайно важливу роль у боротьбі зі злочинністю та реалізацією завдань кримінального провадження. Особливо гостра необхідність в їх застосуванні виникає на стадії досудового розслідування, оскільки саме тут відбувається розслідування кримінальних правопорушень, викриття осіб, які їх вчинили, збирання доказів з метою усунення можливостей підозрюваного, обвинуваченого впливати на хід розслідування або ухилення від слідства і суду. Однак законодавець не виключає можливості застосування і зміни запобіжного заходу на інших стадіях кримінального провадження, що дає можливість при виникненні нових обставин справи за клопотанням компетентних учасників кримінального процесу змінити запобіжний захід на більш суворий або менш суворий.

Правильним і ефективним застосування запобіжних заходів буде тоді, коли їх підстави розуміються і однаково використовуються як встановлені, оцінені і закріплені у кримінальному процесуальному порядку слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом конкретні фактичні дані, які відповідають критеріям, визначеним у цілях їх застосування.

Список використаних джерел

1. **Конституція України:** Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. **Кримінальний процесуальний кодекс України:** Закон України від 13.04.2012 р. // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.
3. **Лобойко Л. М.** Кримінально-процесуальне право; Курс лекцій: Навч. посібник. / Л. М. Лобойко. – К.: Істина, 2007. – 456 с.
4. **Кримінальний процесуальний кодекс України.** Науково-практичний коментар: у 2-х т. / за заг. ред. професорів В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х.: Право, 2012.
5. **Маринів В. І.** Принцип особистої недоторканності в кримінальному процесі України: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. / В. І. Маринів. – Харків, 1999. – 196 с.
6. **Мохоцько О. О.** Застава як запобіжний захід в Україні: проблеми застосування. / О. О. Мохоцько // Процесуальне та організаційне забезпечення діяльності органів досудового слідства та дізнання в системі МВС України: Матеріали НПК (17 травня 2008 р.). – Сімферополь: КЮІ ОДУВС, 2008. – С. 85–91.

7. Михайлов А. И. Отдельное поручение следователя. / А. И. Михайлов. – М.: Юрид. лит., 1971. – 67 с.
8. Новели Кримінального процесуального кодексу України 2012 року: Збірник статей. – К.: Істина, 2012 р. – 128 с.

Анотація

Дана стаття присвячена особливостям застосування запобіжних заходів до осіб, які підозрюються, обвинувачуються у вчиненні злочину. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу у 2012 році, зазнав суттєвих змін і інститут запобіжних заходів, з'явилися нові види запобіжних заходів, що і призвело до актуальності дослідження особливостей застосування запобіжних заходів.

Annotation

This article deals with the peculiarities of preventive measures for persons suspected, accused of committing a crime. With the adoption of the Criminal Procedure Code in 2012, has undergone significant changes and institute preventive measures, new types of preventive measures which led to the relevance of the study features the application of preventive measures.